

Waarborgen voor zekerheid: spoorlijn naar basisinkomens-kapitalisme?

H. Pellikaan en R.J. van der Veen

Eerstgenoemde is verbonden aan de vakgroep Politicologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam. *Adres:* Burgemeester Oudlaan 50, 3000 DR Rotterdam, tel. 010-4525511.

Laatstgenoemde is verbonden aan het Economisch Seminarium van de subfaculteit Politicologie van de Universiteit van Amsterdam. *Adres:* Herengracht 528, 1017 CC Amsterdam, tel. 020-5254783.

Samenvatting

Het gedeeltelijk basisinkomen neemt in de voorstellen van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voor een nieuw stelsel van sociale zekerheid een sleutelpositie in. Wij onderzoeken onder welke voorwaarden een structurele stijging van het gedeeltelijk basisinkomen, tot aan het sociaal minimum voor alleenstaanden, economisch tot de mogelijkheden behoort en welke normatieve vraagstukken zich hierbij aandienen. Ten slotte bespreken wij welke gevolgen de invoering van een volledig basisinkomen heeft voor de verhouding tussen overheid en burgers in een gewijzigde economische orde, het basisinkomens-kapitalisme genaamd.

1. Inleiding

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) stelt in zijn rapport *Waarborgen voor zekerheid: een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen* dat het huidige stelsel van sociale zekerheid niet meer voldoet vanwege veranderde economische en maatschappelijke omstandigheden. De WRR constateert dat sinds de invoering van het huidige stelsel in de Nederlandse samenleving (i) het opleidings- en inkomensniveau van de bevolking is gestegen, (ii) de mondigheid van de burgers is toegenomen, (iii) het traditionele gezinspatroon met de man als kostwinner zowel feitelijk als in normatieve zin veel aan betekenis heeft verloren, (iv) de bevolking is vergrijsd en (v) de werkloosheid aanzienlijk is toegenomen. Op grond hiervan signaleert het rapport een aantal knelpunten. In de eerste plaats dreigt het stelsel door de toename van het aantal ouderen en werklozen onbetaalbaar te worden. In de tweede plaats drukt de finan-

ciering van de sociale zekerheid door middel van sociale premies zwaar op de arbeidskosten waardoor de flexibiliteit van de arbeidsmarkt ernstig schade ondervindt en een verschuiving plaats vindt van de formele naar de informele productie. In de derde plaats sluit het sociale-zekerheidsstelsel niet aan bij de veranderde sociaal-culturele normen en waarden. En ten slotte is de structuur van het stelsel te ingewikkeld geworden voor de burgers en de uitvoerende lichamen. De raad beoogt een nieuw sociale-zekerheidsstelsel te schetsen, dat levensvatbaar is op lange termijn en waarin de bovenstaande knelpunten zijn opgelost.¹

In dit nieuwe stelsel neemt het gedeeltelijk basisinkomen een sleutelpositie in. Zoals blijkt uit de reacties heeft dit element van het rapport veruit de meeste aandacht gekregen.² Dit hangt samen met het feit dat ont koppeling van arbeid en inkomen de laatste tien jaar regelmatig aan de orde is geweest in Nederland. Alle voorstellen tot invoering van een basisinkomen³ (partieel, dan wel volledig) zijn echter met even grote regelmaat door het sociaal-economisch establishment van tafel geveegd, op zowel financieel-economische als ethische gronden.⁴ Ook de WRR nam aanvankelijk een ronduit afwijzend standpunt in, doch is geleidelijk aan tot de conclusie gekomen dat een, zij het strikt begrensde, ont koppeling van arbeid en inkomen een bruikbaar uitgangspunt is voor de oplossing van de hierboven gesignaleerde knelpunten in de sociale zekerheid.⁵ Zoals te voorspellen was, is de integratie van een partieel basisinkomen in de minimuminkomensgarantie van de WRR onderwerp geworden van felle kritiek, van zowel verklaarde voorstanders als tegenstanders van een volledig basisinkomen.⁶ Inzet van de kritiek is ook hier weer de vraag of zich in onze samenleving een economisch en moreel

draagvlak voor het basisinkomen kan ontwikkelen. Men kan daarom verwachten dat indien het WRR-stelsel werkelijkheid zou worden, het probleem van de overgang van een gedeeltelijk naar een volledig basisinkomen onvermijdelijk aan de orde komt.⁷

Juist met het oog op deze discussie willen wij in dit artikel de vraag stellen of een structurele stijging van het gedeeltelijk basisinkomen – een toename niet alleen in absolute zin, maar vooral ook ten opzichte van de geldende minimuminkomensnorm – economisch tot de mogelijkheden behoort en, zo dit het geval blijkt te zijn, welke normatieve vraagstukken zich hierbij aandienen. In paragraaf 2 reconstrueren wij de hoofdlijn van het rapport, ten einde te verklaren waarom, gegeven de doelstellingen en randvoorwaarden van het nieuwe stelsel, de WRR het basisinkomen wil fixeren op het relatief lage niveau van 30 procent van het sociaal minimum. Vervolgens geven wij aan welke doelstellingen en randvoorwaarden losgelaten moeten worden indien het gedeeltelijk basisinkomen structureel zou worden verhoogd. Paragraaf 3 is gewijd aan de overgang naar een (geïndividualiseerd) volledig basisinkomen. Wij bespreken hierin vooral het door de WRR zo benadrukte gevaar van een aantasting van het economisch draagvlak voor de sociale zekerheid, ten gevolge van de toenemende ontkoppeling van arbeid en inkomen. Dit gevaar lijkt ons veel minder groot dan de WRR denkt, indien althans de overgang plaats vindt in een periode van langdurige en omvangrijke werkloosheid.

In onze behandeling van de normatieve problemen rond het basisinkomen is onderscheid gemaakt tussen vragen omtrent de morele aanvaardbaarheid van het recht op een onvoorwaardelijke inkomensgarantie als zodanig, en vragen betreffende de lange-termijngevolgen van een stelsel waarin zulk een recht eenmaal is geëffectueerd op het niveau van het sociaal minimum. Vragen van het eerste type zijn van belang voor de discussie over de maatschappelijke wenselijkheid van het WRR-stelsel; de auteurs van het rapport gaan op deze vragen echter nauwelijks in. In paragraaf 4 bespreken wij enkele van de belangrijkste argumenten waarmee kracht wordt bijgezet aan – vaak diepgewortelde – morele bezwaren tegen de ontkoppeling van arbeid en inkomen. Deze argumenten zijn naar onze mening dusdanig problematisch, dat serieus rekening

gehouden moet worden met een positieve uitkomst van het ethische debat over het basisinkomen, vooral als het economische draagvlak voor een basisinkomen op den duur zichtbaarder wordt. De vragen van het tweede hierboven genoemde type komen daarmee ook in zicht. Met name komt de vraag uit de titel van ons artikel in paragraaf 5 ter sprake. Want hoewel dit zeker niet wordt beoogd door de rapporteurs, lijkt het door de WRR ontworpen sociale-zekerheidsstelsel de mogelijkheid te bieden voor een bewust gestuurde overgang naar een gewijzigde economische orde op kapitalistische grondslag, waarin een volledig basisinkomen de rol van de sociale zekerheid heeft overgenomen, de markteconomie vrij spel krijgt en zich, daarnaast, een uitgebreid stelsel van zelfvoorzieningsarrangementen gaat ontwikkelen. Zo'n *basisinkomens-kapitalisme* verenigt in zich elementen van linkse en rechtse hervormingsstrategieën, op een wijze die naar onze mening een nadere analyse behoeft.

2. Waarom wil de WRR een gedeeltelijk basisinkomen?

In essentie omvat het rapport vier samenhangende elementen:

1. De overheid draagt zorg voor een inkomensgarantie voor alle burgers tot aan het maatschappelijk aanvaarde (en naar leefvorm gedifferentieerde) sociale minimum.

2. De verantwoordelijkheid door de bovenminimale inkomenszekerheid komt bij het individu te liggen. Men kan een aanvullende verzekering, de vrijwillige inkomensdervingsverzekering (viv), afsluiten in een door de overheid gereguleerde verzekeringsmarkt.

3. De minimale inkomensgarantie heeft de volgende structuur:

- (a) elke ingezetene tussen 18 en 65 jaar ontvangt een onvoorwaardelijke uitkering, het gedeeltelijk basisinkomen (gbi). De hoogte van het gbi is gelijk aan het verschil tussen de minimumnorm voor samenwonenden (circa f 1.500,- per maand) en alleenstaanden (f 1.050,-, dus 70% van f 1.500,-). Derhalve bedraagt het gbi (circa f 450,-) 30% van de norm voor samenwonenden en 3/7 of 43% van de norm voor alleenstaanden.

(b) alle werkenden zijn middels een verplichte algemene inkomensdervingsverzekering (aiv) volledig gedekt voor het risico van werkloosheid, ziekte en arbeidsongeschiktheid, tot aan de individuele minimumnorm. De maximale aiv-uitkering is hiermee gelijk aan het verschil tussen dit minimum en het gbi, dus 4/7 van de individuele minimumnorm (circa f 600,-). De maximale uitkeringsduur bedraagt zes jaar. Personen boven 65 jaar ontvangen een niet-geïndividualiseerd 'verhoogd gbi', tot aan het niveau van de huidige AOW-uitkeringen. Voor kinderen onder de 18 jaar is er een naar leeftijdsklasse gedifferentieerd 'verlaagd gbi', dat in de plaats treedt van de huidige kinderbijslag.

(c) huishoudens waarvoor de som van aanspraken uit hoofde van het gbi en de aiv onder de relevante minimumnorm ligt, komen in aanmerking voor een aanvulling op grond van de algemene bijstandswet (ab). Hierbij wordt een middelentoets gehanteerd.

4. De sociale minimumnorm wordt van de loonontwikkeling losgemaakt en voortaan gekoppeld aan de groei van het nationaal inkomen per hoofd. Het wettelijk minimumloon wordt afgeschaft.

Het rapport noemt zes *specifieke doelstellingen* die met het WRR-stelsel worden nagestreefd, naast de algemene doelstelling: het veilig stellen van de sociale minimumuitkeringen. Deze zijn (1) afschaffing van het verplichte karakter van de bovenminimale zekerheid; (2) handhaving van de band tussen arbeid en inkomen; (3) verlaging van de arbeidskosten; (4) ontmoediging van betaalde informele activiteiten; (5) bevordering van de flexibiliteit van de arbeidsmarkt en (6) vereenvoudiging van de structuur van de sociale uitkeringen. Welke rol speelt het gedeeltelijk basisinkomen in het WRR-stelsel? Het gbi draagt niet bij aan realisering van de eerste doelstelling, maar wel aan de overige vijf doelstellingen, zoals in de paragrafen 2.4.2 en 2.4.3 van het rapport wordt uiteenzet. De met het gbi beoogde effecten moeten worden beschouwd tegen de achtergrond van een drietal belangrijke *randvoorwaarden*. Ten eerste mag de invoering van het WRR-stelsel niet leiden tot een verhoging van de collectieve-lastendruk. Ten tweede wordt er geen keuze gemaakt tussen individualisering en het draagkrachtbeginsel in de sociale zekerheid; om deze reden wordt aan de differentiatie van de mini-

mumnorm naar leefvormen vastgehouden. Ten derde mag de invoering van het nieuwe stelsel niet leiden tot wezenlijke verschuivingen in de netto-inkomensverdeling tussen huishoudens.⁸

Gelet op deze randvoorwaarden acht de WRR een gedeeltelijk basisinkomen ter hoogte van 30% van de minimumnorm voor samenwonenden een bij uitstek geëigend instrument ter verwezenlijking van de doelstellingen 2 tot en met 6. Als toelichting op deze stelling bespreekt het rapport een aantal *effecten* van het gbi, die wij hieronder de revue laten passeren.

Als zodanig heeft het gbi effecten die met het onvoorwaardelijke karakter van deze uitkering samenhangen. Om te beginnen wordt de werking van de armoedeval verminderd: uitkeringsontvangers zullen bij de aanvaarding van betaald werk een kleiner bedrag aan voorwaardelijke uitkeringsinkomsten moeten derven. Hierdoor wordt deeltijdarbeid bevorderd, terwijl tevens de periode waarin men van een voorwaardelijke uitkering afhankelijk blijft kan verminderen, hetgeen de flexibiliteit van de arbeidsmarkt bevordert (doelstelling 5). Hetzelfde effect draagt ook bij tot een vermindering van de prikkel tot zwart werken (doelstelling 4). Een belangrijke sociale reden om tot gedeeltelijke ontkoppeling van arbeid en inkomen over te gaan is gelegen in de verwachting van de WRR, dat de werkloosheid nog lange tijd zeer omvangrijk zal blijven, met als gevolg een ongewenst verschil in behandeling tussen uitkeringsontvangers met een arbeidsverleden (aiv-aanspraken) en uitkeringsontvangers die van meet af aan, of zeer langdurig – meer aan de aiv-uitkeringsduur – van de arbeidsmarkt zijn uitgesloten (bijstand). Met een volledig basisinkomen zou dit verschil in behandeling uiteraard geheel verdwijnen. Doch volgens de WRR zou ontkoppeling tot aan het sociale minimum de financiële prikkel tot werken dusdanig kunnen uitdoven, dat een drastische vermindering van het arbeidsaanbod en de arbeidsmobiliteit het gevolg zou zijn. Het gbi vangt dus enerzijds de gevolgen van langdurige werkloosheid op, terwijl het anderzijds voldoende laag blijft om de zuigkracht van de arbeidsmarkt in stand te houden.⁹ Dit is de achtergrond van doelstelling 2.

De introductie van het gbi heeft, *in samenhang met overige elementen* van het WRR-plan, nog an-

dere beleidseffecten. Door het gbi gelijk te stellen aan het verschil tussen het minimum voor samenwonenden en alleenstaanden wordt het mogelijk de inkomensdervingsverzekering volledig te individualiseren. Zowel voor alleenstaanden als voor kostwinners vult immers de (maximale) aiv-uitkering het basisinkomen aan tot de relevante minimumnorm, wanneer men rekening houdt met het gbi van de afhankelijke partner. Bijgevolg kan de middelentoets nu beperkt worden tot de bijstandswet. Vooral indien het beroep op bijstand geringer wordt, dank zij het feit dat een arbeidsinkomen van slechts zeshonderd gulden per maand voldoende is om een huishouden aan het sociaal minimum te brengen, wordt met deze vondst van de WRR een aanzienlijke vereenvoudiging van de uitkeringsstructuur bereikt (doelstelling 6), met inachtneming van de tweede randvoorwaarde. In de visie van de auteurs opent het gbi tevens de mogelijkheid om het wettelijk minimumloon geheel en al af te schaffen: de grotere differentiatie in de lonen die hiervan het gevolg is – en in verband met de flexibiliteitsdoelstelling ook wordt beoogd – zal namelijk, dank zij de vloer die het gbi in de inkomens legt, tot geringere verschillen leiden dan zonder een gbi het geval zou zijn. Aldus kan de minimumbehoeftefunctie uit de loonvorming worden verwijderd, met als gevolg een liberalisering van de arbeidsmarkt.¹⁰

Tot slot bewerkstelligt de financieringswijze van het gbi een aanzienlijke verlaging van de relatieve arbeidskosten (doelstelling 3). Voor werkenden in het particuliere bedrijfsleven wordt het brutoloon bij invoering van het gbi zodanig verlaagd, dat het nettoloon van iedere full-time werkende plus diens gbi gelijk is aan het oorspronkelijke nettoloon. Deze verlaging wordt het 'gebruteerd gbi' genoemd. De som van de gebruteerde gbi's wordt nu gefinancierd door verhoging van bestaande kostprijsverhogende belastingen of vennootschapsbelastingen, die niet rechtstreeks op de factor arbeid drukken. Ook denkt de WRR aan de instelling van een nieuwe belasting op de toegevoegde waarde die, anders dan de BTW, ook op de export drukt. Door vervolgens de bedrijven het gbi aan hun werknemers te laten uitbetalen wordt een toename van de collectieve-lastendruk vermeden. Arbeidsintensieve bedrijven zullen profiteren van de verlaging van de arbeidskosten, terwijl kapitaalintensieve bedrijven

door de veranderde heffingsgrondslag op hogere kosten worden gejaagd. Door bedrijven het gbi te laten uitkeren kan tevens de prikkel tot indienstneming van zwartwerkers worden verhinderd. En voor zover de geringere arbeidskosten tot uitdrukking komen in de prijzen van arbeidsintensieve goederen en diensten kan nog een additionele ontmoediging van informeel betaald werk tegemoet worden gezien (doelstelling 4).

Het is opvallend dat *bestrijding van de werkloosheid* niet als een aparte doelstelling in het WRR-plan figureert. Niettemin verwachten de auteurs dat invoering van het gbi, mits op de juiste wijze gefinancierd, ook werkgelegenheid zou kunnen scheppen. Door een substantiële verlaging van relatieve arbeidskosten treedt via het substitutie-effect een verhoogde inzet van arbeidsintensieve productieprocessen op, zodat de vraag naar arbeid per saldo toeneemt. Over de mogelijkheid dat het gbi ook via de aanbodzijde van de arbeidsmarkt zou kunnen bijdragen aan vermindering van onvrijwillige werkloosheid, wordt in het rapport niet gesproken. Dit hangt ons inziens samen met de aanzienlijke beduchtheid voor een te grote terugval van het arbeidsaanbod die de WRR in verband met het basisinkomen aan de dag legt, getuige doelstelling 2.

Nu duidelijk is gemaakt waarom de WRR kiest voor een gbi ter hoogte van 30 procent van het sociaal minimum, komen wij toe aan de vraag welke doelstellingen en randvoorwaarden moeten vervallen indien men ervoor zou kiezen om het WRR-stelsel als vertrekpunt te nemen voor een overgang naar het volledig basisinkomen. Onder een volledig basisinkomen verstaan wij hier een onvoorwaardelijk verstrekte uitkering (ongeacht de vraag of deze rechtstreeks door de overheid of, ten dele, via bedrijven wordt uitbetaald) aan iedereen boven de 18 jaar, op het niveau van het individuele sociaal minimum, een uitkering die door belastingheffing wordt gefinancierd. Vanaf de uitkeringszijde zou een overgang van het WRR-stelsel naar het volledig basisinkomen kunnen plaats vinden door het gbi in kleine stappen te verhogen totdat het minimumniveau is bereikt, waarbij de minimumnorm zelf steeds in een vaste verhouding blijft staan tot het nationaal inkomen per hoofd. Voorts wordt, bij iedere stap opnieuw, de maximale uitkeringshoog-

te van de aiv zodanig verlaagd dat de som van het gbi en de aiv-uitkering gelijk is aan de op dat moment geldende minimumnorm. In de bijstandswet zal nog worden vastgehouden aan de differentiatie naar leefeenheid. Doch zodra het gbi is verhoogd tot 5/7 van de individuele minimumnorm, dient de bijstand nog slechts ter aanvulling van de inkomens van alleenstaanden.¹¹

Een overgang naar het volledig basisinkomen brengt met zich mee dat alle drie randvoorwaarden van het WRR-plan (geen lastenstijging, geen zuivere individualisering, geen grote verschuivingen in de netto-inkomens) losgelaten moeten worden. Er wordt, om te beginnen, een definitieve keuze gemaakt voor individualisering van uitkeringen (zij het, dat volledige individualisering pas halverwege de overgangperiode wordt bereikt). De verdeling van netto-inkomens tussen huishoudens zal ingrijpend veranderen, ten gunste van samenwonenden – die nu tweemaal, in plaats van tienzevende van, het individuele minimum ontvangen – en ten gunste van degenen die minder dan de gemiddelde arbeidstijd verrichten. Daarnaast treden verdelings-effecten op door de liberalisering van de arbeidsmarkt, de verhoging van de collectieve lasten en de eveneens van een overgang naar een volledig basisinkomen te verwachten herverdeling van arbeidstijd over personen. Op het verdelingsvraagstuk komen wij kort terug in de paragrafen 3 en 5 hieronder.

Ook de eerste randvoorwaarde wordt ruimschoots overtreden: het is duidelijk dat de collectieve-lastendruk zal stijgen bij een structurele verhoging van het gbi. In combinatie met de losser wordende band tussen betaalde arbeid en inkomen (waarmee doelstelling 2 komt te vervallen) rijst de vraag of een overgang naar een volledig basisinkomen economisch realiseerbaar is. In paragraaf 3 zullen wij deze vraag behandelen.

Wat zijn de gevolgen van de overgang voor de overige doelstellingen 3 t/m 6 van het rapport? Wij kunnen hierop slechts een globaal antwoord geven. Verhoging van het gbi zal zeker kunnen bijdragen aan deze doelstellingen, voor zover het gaat om effecten die met het onvoorwaardelijke karakter van inkomensverstrekkingen samenhangen (beperking van de armoedeval; stimulering van deel-tijdarbeid). Daarnaast is vanzelfsprekend een radi-

cale vereenvoudiging van de uitkeringsstructuur het gevolg van de overgang. Ook verzacht een verhoging van het gbi in toenemende mate de verdelingsconsequenties van de afschaffing van het wet-telijk minimumloon. En ten slotte kan, desge-wenst, een verdere verlaging van de relatieve arbeidskosten worden bereikt door de wijze waarop de voortschrijdende fiscalisering van de sociale uitkeringen tijdens de overgang gestalte krijgt.

3. Van gedeeltelijk naar volledig basisinkomen

Veronderstel dat het WRR-stelsel goed en wel is ingevoerd. Vervolgens wordt het gbi stapsgewijs verhoogd ten opzichte van het welvaartsvaste sociaal minimum voor alleenstaanden, terwijl de maximale uitkeringen voor de aiv en de ab corresponderend worden verlaagd. Uiteindelijk wordt een situatie bereikt waarin alle volwassenen het individuele sociaal minimum onvoorwaardelijk op hun giro- of bankrekening krijgen bijgeschreven. De vraag is nu of zo een overgang naar een volledig basisinkomen zal worden geblokkeerd, door de vermindering van financiële prikkels tot werken en de daaruit voortkomende daling van het arbeidsaanbod en de arbeidsmobiliteit. Zoals vermeld is de WRR bevreesd dat negatieve arbeidsmarkteffecten het economisch draagvlak voor de financiering van het basisinkomen op den duur zouden ondermijnen, als het basisinkomen eenmaal rondom het sociaal minimum zou komen te liggen. Het is vooral deze vrees die geleid heeft tot de doelstelling 'handhaving van de band tussen arbeid en inkomen' en daarmee tot de afwijzing van een volledig basisinkomen. Deze doelstelling is echter een zuiver prudentiële, want de WRR wil het basisinkomen niet beschouwen als een 'a priori structurele onmogelijkheid', doch eerder als een 'optie waarvan de mate van verstoring van de arbeidsmarkt niet bekend is'.¹² Hiermee wordt in beginsel de mogelijkheid van een geleidelijke verhoging van het gbi, via 'trial and error', opengehouden.¹³ Om te kunnen overzien welke factoren bij dit probleem een rol spelen, schetsen wij hieronder een sterk gestyleerd beeld van een overgang naar een volledig basisinkomen tegen de achtergrond van een vijftal vereenvoudigende aannamen omtrent de economische ontwikkeling.

- A1: de bevolking, alsmede het aantal ontvangers van het gbi (iedereen vanaf 18 jaar) is constant;
- A2: de gemiddelde arbeidsproductiviteit stijgt jaarlijks met een constant percentage;
- A3: het sociaal minimum groeit evenredig met het nationaal inkomen per hoofd;
- A4: de overheidsuitgaven, exclusief sociale zekerheid, groeien evenredig met het nationaal inkomen;
- A5: indien geen verhoging van de collectieve-lastendruk optreedt, stijgt de gemiddelde nettoloonvoet evenredig met de arbeidsproductiviteit. (Elke stijging van de collectieve lasten drukt proportioneel op de factor arbeid en het overige inkomen.)

De betekenis van deze veronderstellingen komt naar voren in combinatie met een drietal specifieke aannamen die uitsluitend bedoeld zijn om een *standaardscenario* te schetsen waarin de aanbodkant van de arbeidsmarkt, overeenkomstig de gedachtingang van de WRR, het grote knelpunt vormt voor de overgang naar een basisinkomen. Het standaardscenario kan vervolgens worden gewijzigd door één of meer van deze aannamen los te laten.

- A6: het netto nationaal inkomen stijgt evenredig met de arbeidsproductiviteit, zodat de (in uren uitgedrukte) vraag naar arbeid constant blijft.
- A7: in de beginsituatie is het aanbod van arbeid juist voldoende om de vraag te dekken, bij een beloningsniveau dat met een acceptabel rendement verenigbaar is; er is nagenoeg geen sprake van onvrijwillige werkloosheid.

Handhaving van deze toestand gedurende het gehele verloop van de overgang vereist (gegeven A6 en A7) dat de aangeboden hoeveelheid arbeid constant blijft.

- A8: het geaggregeerde arbeidsaanbod hangt uitsluitend af van twee factoren: de hoogte van de gemiddelde nettoloonvoet en de (absolute) omvang van het gbi. De aangeboden hoeveelheid arbeid varieert positief met de eerste, negatief met de tweede grootheid.

Volgens deze aanname vereist de handhaving van een constant arbeidsaanbod, bij een voortdurende stijging van het gbi, dat de gemiddelde nettoloonvoet eveneens stijgt, en wel zodanig dat het negatieve

effect van de verhoging van het gbi op de prikkel tot werken precies teniet wordt gedaan door het positieve effect van de stijgende loonvoet. Deze voorwaarde zullen wij zo dadelijk nader preciseren.

De overgang naar het basisinkomen is hierboven gekarakteriseerd als een voortdurende stijging van de verhouding tussen het gbi en het sociaal minimum. Volgens A1 en A3 zal derhalve de groei van het gbi die van het nationaal inkomen overtreffen, hetgeen met zich meebrengt dat de kosten van de sociale zekerheid dit eveneens zullen doen, aangezien de toename van de (universele) basisinkomenscomponent in het stelsel slechts voor een gering deel kan worden gefinancierd door een verlaging van de aanvullende uitkeringen uit aiv en ab. Volgens A4 zal daarom, zuiver als gevolg van de overgangsoperatie, de collectieve lastendruk moeten toenemen. En dit leidt, krachtens A5, onvermijdelijk tot een nettoloonontwikkeling die achterblijft bij de groeitrend van arbeidsproductiviteit en krachtens A6, van het nationaal inkomen.¹⁴

De vraag of deze ontwikkeling verenigbaar is met de bovengenoemde randvoorwaarde van een constant arbeidsaanbod hangt nu geheel af van de specifieke eigenschappen van de arbeidsaanbodfunctie (A8). Het is met name noodzakelijk dat, tijdens de gehele duur van de overgangsoperatie, de som van de partiële arbeidsaanbodelasticiteiten met betrekking tot de nettoloonvoet en met betrekking tot het gbi een positieve waarde heeft. Dit kan als volgt worden toegelicht. Aangezien de groei van het nationaal inkomen in een standaardscenario gelijk is aan de produktiviteitsgroei (die positief is, volgens A2) vereist de overgang naar het basisinkomen dat deze groei meer dan evenredig aan de toename van het gbi ten goede komt en – via de hierdoor veroorzaakte lastenverzwaring – minder dan evenredig aan de toename van de gemiddelde nettoloonvoet. Doch opdat dit alles kan geschieden zonder een geleidelijke terugval van de aangeboden hoeveelheid arbeid moet voor de ‘gemiddelde’ aanbieder van arbeid gelden dat deze gevoeliger reageert op een percentuele toename van de nettoloonvoet dan op een percentuele toename van het gbi. Immers, dan alleen zal het mogelijk zijn dat de negatieve werking die uitgaat van een bovenproportionele stijging van het gbi gecompenseerd wordt door een

minder dan evenredige stijging van de nettoloonvoet. Het is deze eis die door de positieve som van de genoemde aanbodelasticiteiten tot uitdrukking wordt gebracht.

Is aan deze eis niet voldaan, dan zal iedere poging om het gbi duurzaam te verhogen ten opzichte van het sociaal minimum onvermijdelijk stuklopen op een spoedig doorzettende daling van het totale arbeidsaanbod en – op den duur – op een aantasting van het produktievermogen van de economie. Overigens willen wij niet de indruk wekken dat een vervulling van de genoemde eis de mogelijkheid van een (in economisch opzicht) probleemloze overgang naar een volledig basisinkomen garandeert. Evenzeer als voor de factor arbeid geldt namelijk in het standaardscenario dat de relatieve verhoging van het gbi ten koste gaat van de overige inkomens (krachtens A5), waaronder de factor kapitaal. Het lijkt niet onwaarschijnlijk dat er aan additionele voorwaarden voldaan zal moeten worden, opdat de (via A2 en A6 impliciet constant veronderstelde) netto-investeringsquote daadwerkelijk op peil blijft. We hebben hier overwegend de aandacht gericht op de bereidheid van verschaffers van arbeidskracht om aan de kosten van een eventuele overgang een bijdrage te leveren. De bereidheid van kapitaalverschaffers om zulks te doen is uiteraard evenzeer van belang. In het vervolg van dit betoog zullen wij ons echter op het eerstgenoemde probleem blijven concentreren. Daartoe laten wij achtereenvolgens de specifieke aannamen A6 t/m A8 los.

Veronderstel dat zich een lange periode van 'jobless growth' voordoet, waarin de economische groei beduidend achterblijft bij de produktiviteitsstijging, zodat de vraag naar arbeid (anders dan in A6) nu jaarlijks terugloopt. In geval A7 van kracht blijft, zal het streven naar volledige tewerkstelling nu een corresponderende daling van het totale arbeidsaanbod vereisen. Dit brengt met zich mee dat de hierboven vermelde gedragsvoorwaarde (t.a.v. de partiële aanbodelasticiteiten m.b.t. het nettoloon en het gbi) minder stringent wordt, en wel des te minder naarmate het karakter van 'jobless growth' de economie sterker beheerst en het arbeidsaanbod sterker omlaag moet worden gedrukt, teneinde onvrijwillige werkloosheid te vermijden. Omgekeerd geldt, dat indien een overgang naar het

basisinkomen binnen het standaardscenario reeds mogelijk zou zijn, het tempo waarin deze overgang – ceteris paribus – in een 'jobless growth-scenario' zou kunnen plaats vinden navenant hoger zou liggen. Het komt er, eenvoudig gezegd, op neer dat naarmate het maatschappelijk gewenst wordt geacht om het arbeidsaanbod meer te beperken, de mogelijkheden voor een geleidelijk plaats vinden – de relatieve verhoging van het gbi zich steeds sterker gaan aftekenen. In het zojuist besproken scenario kwam deze wens voort uit een (veronderstelde) economische politiek gericht op het vermijden van werkloosheid, tegen de achtergrond van een structureel teruglopende werkgelegenheid.

Diezelfde wens zal zich, in nog sterkere mate, doen gelden in situaties waarin ook A7 is komen te vervallen en nu juist rekening gehouden moet worden met een aanzienlijk arbeidsoverschot, met de bijbehorende hoge – en uiteraard ongewenste – werkloosheidspercentages. In zulke situaties is er, zelfs zonder 'jobless growth', een krachtig motief voor handen om het arbeidsaanbod terug te willen dringen, wederom door middel van een verhoging van de basisinkomenscomponent in de sociale zekerheid, en daarmee ook in het totale inkomen van werkenden. Dit motief zal des te meer ingang kunnen vinden naarmate de opvatting veld wint dat de klassieke methode van werkloosheidsbestrijding – het scheppen van werkgelegenheid bij onveranderde gemiddelde arbeidsduur – niet meer toereikend is. En deze overwegingen worden, ten slotte, nog verder versterkt wanneer beseft wordt dat het geaggregeerde arbeidsaanbod niet alleen afhangt van financiële prikkels, zoals in A8 was verondersteld, doch onafhankelijk daarvan wordt medebepaald door demografische ontwikkelingen en veranderingen in de participatiegraad van belangrijke categorieën werknemers. Op grond van deze laatste factoren is voorspeld dat het arbeidsaanbod in Nederland nog tot in de volgende eeuw zal blijven groeien, de eerstkomende tien jaar zelfs zeer aanzienlijk.¹⁵

In deze constellatie lijkt een overgang naar het basisinkomen niet te worden gehinderd door een aantasting van het economisch draagvlak vanaf de aanbodzijde van de arbeidsmarkt, zelfs wanneer dit onder de veronderstellingen van het standaardscenario wel het geval zou zijn. Zolang er sprake is van

een groot overschot in het aanbod van arbeid is deze overgang bovendien als wenselijk te beschouwen uit oogpunt van werkloosheidsbestrijding, voor zover het gemiddelde arbeidsaanbod inderdaad reageert zoals wij in A8 hebben verondersteld. Hiervoor kan vooraf geen zekerheid bestaan. Maar zelfs als onze gissingen hieromtrent plausibel zijn dienen er bij het voorafgaande betoog twee belangrijke kanttekeningen te worden geplaatst, omdat een bespreking van gedragseffecten in termen van een abstract gemiddelde, relevante verschillen in de reacties van specifieke categorieën aanbieders buiten beschouwing laat. Ten eerste moet een onderscheid worden gemaakt tussen wat wij grofweg zullen aanduiden als de onderkant en de bovenkant van de arbeidsmarkt; ten tweede zijn er verschillen in de afweging van werkenden en niet-werkenden. Op beide punten zal hieronder worden ingegaan.

De WRR heeft de keuze voor een permanent laag niveau van het basisinkomen niet alleen verdedigd met een beroep op macro-economische aanbodrestricties, doch heeft ook gewezen op de mogelijkheid dat een hoog basisinkomen de 'functie van de arbeidsmarkt als allocatie-instrument' in gevaar zou kunnen brengen.¹⁶ Men moet daarom onder ogen zien wat de consequenties van de beoogde overgang naar het basisinkomen zouden kunnen zijn in een verregaand geliberaliseerde arbeidsmarkt, met gedecentraliseerde loononderhandelingen en zonder wettelijk minimumloon. Het valt te verwachten dat de relatieve ontmoediging tot betaalde arbeid, die een substantiële verhoging van het gbi met zich brengt, hard zal toeslaan in segmenten van de arbeidsmarkt waar de lonen lager en de overige arbeidsvoorwaarden ongunstiger zijn dan het gemiddelde, terwijl de demotivatiefactor vrijwel achterwege zou kunnen blijven bij categorieën hooggekwalificeerde werknemers met hoge lonen en een als bevredigend ervaren taakinhoud. En wanneer de arbeidsvoorwaarden van de relatief bevoordeelde groepen zich ook gunstiger ontwikkelen dan gemiddeld, wordt dit effect uiteraard nog versterkt. Dit alles is het gevolg van de omstandigheid dat op een vrijere arbeidsmarkt de materiële en immateriële beloningsniveaus voor verschillende soorten arbeid (en tussen sectoren in de economie met een verschillende produktiviteitsstijging) sterk uiteen zullen gaan lopen, terwijl de toename

van het gbi zich overal in gelijke mate voordoet. Aangezien de vraag naar arbeid zich niet altijd parallel aan deze differentiatie van economische prikkels zal ontwikkelen kan het zijn dat het aan de onderkant van de arbeidsmarkt op den duur moeilijker zal worden om arbeid tegen rendabele voorwaarden aan te trekken. Dit is zeker een economisch probleem. Doch in feite is hier geenszins sprake van een verstoring van de allocatiefunctie van de arbeidsmarkt, maar juist van een soepele werking van het marktmechanisme onder omstandigheden waarin de beschermende functie die het wettelijk minimumloon eerst vervulde, nu in toenemende mate wordt overgenomen door het basisinkomen. Omgekeerd: als knelpunten ten gevolge van selectieve ontmoedigingseffecten aan de onderkant van de arbeidsmarkt binnen het WRR-regime achterwege zouden blijven, dan is dit mede te danken aan het feit dat een afdoende bescherming tegen bedrijfsmatig aantrekkelijke, doch sociaal minder acceptabele arbeidsvoorwaarden ontbreekt, vanwege het geringe niveau van het gbi. Het is in dit opzicht dan ook niet verbazend dat juist de combinatie van een permanent laag gbi met de algehele afschaffing van het wettelijk minimumloon in het WRR-rapport door linkse commentatoren hartgrondig wordt veroordeeld.¹⁷

We komen nu toe aan de tweede kanttekening. Hierboven is opgemerkt dat de verlaging van het gemiddelde arbeidsaanbod, die in onze gedachtengang door een structurele verhoging van het gbi wordt bewerkstelligd, een substantiële bijdrage zou kunnen leveren aan de bestrijding van onvrijwillige werkloosheid. Doch dit is slechts dan het geval, indien de beschikbare vraag naar arbeid in een minstens even hoog tempo over meer arbeidsplaatsen wordt verdeeld, met een corresponderend kortere gemiddelde arbeidsduur. Kortom: als men de wenselijkheid van een overgang naar het basisinkomen met een beroep op vermindering van de werkloosheid wil verdedigen is het nodig te vermelden dat hier een pleidooi voor een krachtadig beleid voor de 'herverdeling van banen' bijhoort.¹⁸

Beschouwt men het basisinkomen als een marktconforme methode voor de herverdeling van arbeidstijd, dan valt allereerst te denken aan het scheppen van voorwaarden voor een maximale verscheidenheid in de uren waarin (binnen en buiten

het 'normale' dienstverband) kan worden gewerkt. In één woord: flexibilisering van de arbeidstijd.¹⁹ Maar zelfs als de institutionele en bedrijfsorganisatorische problemen hierbij grotendeels zouden zijn overwonnen, is het nog de vraag of voldoende aantallen full-time werknemers daadwerkelijk korter zouden gaan werken. Als dit niet het geval blijkt, dan zijn vormen van algemene arbeidstijdverkortening (rantsoenering van betaalde arbeid door verlaging van de gestandaardiseerde werktijd) het enig overblijvende middel om de herverdeling te effectueren.²⁰ Het argument voor de overgang naar een volledig basisinkomen zou dan moeten luiden, dat de bereidheid van werkenden om rantsoeneringsmaatregelen te aanvaarden althans zou worden vergroot, naarmate door de stijging van het gbi de inkomensconsequenties van zulke maatregelen worden verzacht.²¹

Op het eerste gezicht lijken deze verwijzingen naar de eventuele noodzaak van algemene arbeidstijdverkortening in strijd met het tot nu toe veronderstelde reactiepatroon van aanbieders. Dit is ten dele weer het gevolg van onze presentatie van gedragsreacties in termen van 'gemiddelden'. Er bestaat namelijk een belangrijk verschil tussen de afwegingen van werkenden en onvrijwillig werklozen bij de optie om in deeltijd te gaan werken. Voor de werklozen geldt dat de bereidheid hiertoe in het algemeen bevorderd wordt. Enerzijds omdat de impliciete heffingstarieven op inkomen uit deeltijdarbeid zullen afnemen, naarmate het onvoorwaardelijk uitgekeerde gbi een groter deel van het uitkeringsinkomen in beslag gaat nemen; hierdoor wordt substitutie van betaalde arbeidstijd voor vrije tijd vergemakkelijkt. Anderzijds, omdat de relatieve vermindering van de loonprikkel die met de verhoging van het gbi samengaat een reden is om niet (meer) full-time te willen werken. Bij full-time werkenden moet de substitutie uiteraard in omgekeerde richting plaats vinden. Maar hier bestaan juist drempels die de subjectieve waarde van de te winnen vrije tijd verminderen: inflexibiliteiten in het bestedingspatroon dat met het eenmaal bereikte inkomensniveau correspondeert, het verlies van pensioenrechten en vaak ook de achteruitgang in positie binnen de arbeidsorganisatie die het gevolg kunnen zijn van deeltijdarbeid.

Hoewel dit soort overwegingen de vrees voor een

aantasting van het economisch draagvlak via een drastische terugval van het arbeidsaanbod nog sterker relativeren dan wij hierboven al hebben gedaan, geven zij tegelijkertijd aanleiding om niet overmatig optimistisch te zijn omtrent de kansen op een vrijwillige terugtrekking van full-time werkenden uit het arbeidsproces die door een geleidelijke overgang naar het basisinkomen geboden zullen worden. Er schijnt hier sprake te zijn van een dilemma: enerzijds zou het tempo van de overgang niet al te snel mogen zijn om mogelijk ongewenste knelpunten op de arbeidsmarkt te vermijden en daarnaast een te grote stijging in de collectieve lastendruk te voorkomen. Anderzijds zou het tempo van de overgang juist zeer aanzienlijk moeten zijn om aanbieders aan de onderkant van de arbeidsmarkt tegen een terugkeer van klassieke, met *laissez-faire* geassocieerde, uitbuitingsverhoudingen te vrijwaren en om de mogelijkheden tot marktconforme herverdeling van arbeidstijd ten volle te benutten.²²

4. Morele weerstanden tegen het basisinkomen

Hierboven hebben wij aannemelijk willen maken dat er voor een geleidelijke invoering van een volledig basisinkomen onder bepaalde voorwaarden een economisch draagvlak is. Dit gegeven maakt het tot een toekomstig agendapunt binnen de politiek. Een dermate ingrijpende hervorming heeft in het besluitvormingsproces echter geen kans van slagen indien de percepties omtrent economische realiseerbaarheid niet samengaan met opvattingen over de morele wenselijkheid ervan. Op dit ogenblik bestaan in Nederland diepgewortelde principiële weerstanden tegen het onvoorwaardelijke karakter van het inkomensrecht dat aan het basisinkomen ten grondslag ligt. We onderscheiden op dit punt bezwaren tegen (i) het loslaten van differentiatie naar leefeenheden, (ii) het aantasten van bestaande inkomensrechten, (iii) het ontkoppelen van de band tussen arbeid en inkomen. De eerste twee categorieën bevatten bezwaren van meer algemene aard, die niet specifiek gericht zijn tegen het basisinkomen. We zullen deze dan ook slechts kort behandelen en concentreren ons op de derde categorie, die de cruciale bedenkingen tegen het basisinkomen bevat. Ons doel is, aan te tonen dat cultu-

rele en economische ontwikkelingen de geloofwaardigheid van de ter ondersteuning ingebrachte argumentaties zozeer ondermijnen, dat morele opvattingen over de aanvaardbaarheid van het basisinkomen zich op de niet al te lange duur wel eens zouden kunnen wijzigen.

In de eerste plaats zijn er weerstanden tegen individualisering. Met name christendemocraten keren zich tegen het basisinkomen, vanwege de principiële afwijzing van economische zelfstandigheid, los van de leefsituatie.²³ Op grond van de behoefte van mensen aan emotionele en seksuele afhankelijkheid en de sociale verantwoordelijkheid van personen voor elkaar, kan het 'individualistische vrijheidsideaal van de zichzelf genoegzame mens' geen richtsnoer voor hen zijn.²⁴ Het van overheidswege stimuleren van economische zelfstandigheid van individuen staat haaks op het christendemocratische ideaal van het traditionele kostwinnersgezin. Basisinkomens – en geïndividualiseerde uitkeringen in het algemeen – lijken daarbij katalysatoren te zijn voor de ontbinding van duurzame relaties, omdat individuele onafhankelijkheid leidt tot uitholling van het sociale verantwoordelijkheidsgevoel. Aldus wordt individualisering, ongeacht of deze plaats vindt door het loslaten van het draagkrachtbeginsel in de belasting- en sociale-verzekeringswetgeving, of door het invoeren van een basisinkomen, gelijk geschakeld met egoïsme en het ontlopen van verantwoordelijkheden. Dit lijkt onseem onhoudbaar standpunt: in de christelijke levensopvatting zal ook in een samenleving bestaande uit economische zelfstandigen 'ieder mens individueel aangesproken worden en rekenschap moeten afleggen' over zijn talenten, zijn invulling van verantwoordelijkheid en zijn inzet voor gerechtigheid.²⁵ Met andere woorden, de tegenstelling die door christendemocraten wordt aangebracht tussen de waarden 'economische zelfstandigheid' en 'duurzaamheid van relaties', is niet vanzelfsprekend aanwezig. Of deze tegenstelling een werkelijke is, is een empirische vraag, die overigens ook zonder een basisinkomen in het geleidelijk voortschrijdende proces van individualisering vanzelf beantwoord zal worden.

In de tweede plaats zijn er bezwaren tegen het aantasten van bestaande inkomensrechten. Met name liberaal-conservatieven achten het basisinko-

men moreel onaanvaardbaar: 'op anderen parasiteren, dat kan niet'.²⁶ In onze samenleving worden in hoofdzaak drie rechten op inkomen erkend, inkomen uit arbeid, privé-vermogen en sociale uitkeringen. Het basisinkomen tast deze rechten niet principieel aan. De band tussen arbeid en inkomen wordt slechts doorbroken tot aan het sociaal minimum, daarboven geldt als vanouds het beginsel van 'loon naar werken'. Dit is uiteraard ook noodzakelijk om het basisinkomen te kunnen financieren. Ook de inkomensrechten voortkomend uit vermogensbezit en bovenminimale verzekeringsregelingen blijven als zodanig gehandhaafd. Het basisinkomen treedt in de plaats van de minimale sociale zekerheid (hierover meer in paragraaf 5) en wordt bekostigd door een structurele vermindering van *opbrengsten* uit arbeid en vermogen. Men kan dit echter niet afwijzen met een simpele verwijzing naar parasitisme, omdat er redenen zijn om betaalde arbeid en particulier bezit niet meer te beschouwen als de enige en vanzelfsprekende morele basis voor inkomensverschillen. Wij noemen (i) de toenemende schaarste aan betaalde arbeidsplaatsen die samenhangt met de voortdurende produktiviteitsstijging en (ii) de geringe band tussen loonverschillen en vermogensongelijkheid enerzijds en inspanningsverschillen anderzijds.²⁷ Daartegenover zou een basisinkomen iedere burger een onafhankelijke startpositie verschaffen, waarmee een gelijk recht op vrijheid niet alleen een formeel recht blijft, maar materieel onderbouwd wordt. De erkenning van een dergelijk grondrecht vereist echter een zorgvuldige argumentatie, waarin aannemelijk wordt gemaakt waarom de disposities die uit bestaande inkomensrechten voortkomen mogen worden aangetast. Dit valt buiten het kader van deze bijdrage.²⁸

In de derde plaats is er een reeks van bezwaren tegen de ontkoppeling van arbeid en inkomen die vooral, doch zeker niet uitsluitend, onder woorden gebracht worden door sociaal-democraten. Sommigen onder hen verzetten zich tegen het basisinkomen – in hun terminologie het 'arbeidsloos' inkomen genoemd²⁹ – omdat zij menen dat het recht op arbeid onlosmakelijk is verbonden met de plicht tot arbeid.³⁰ Het idee dat een recht noodzakelijkerwijs een plicht impliceert berust evenwel op een misvatting.³¹ De koppeling tussen het recht op en de plicht

tot arbeid is juridisch noch logisch, maar maatschappelijk bepaald en kan dan ook door de samenleving geheel of ten dele worden losgelaten. Natuurlijk kan aan het recht op arbeid een morele plicht tot arbeid worden verbonden. Aanvaarding van zo'n morele plicht is vanzelfsprekend niet in strijd met het uitgangspunt van een basisinkomen.³² Waar het in deze discussie echter om gaat is dat met het sociaal-democratisch pleidooi voor handhaving van een sociale-zekerheidsstelsel waarin uitkeringen afhankelijk zijn van een arbeidsverleden of van de bereidheid en mogelijkheid tot werken, expliciet wordt beoogd om betaalde arbeid door financiële noodzaak af te dwingen.³³ De plicht tot arbeid wordt hiermee *de facto* opgelegd aan iedereen die – om met Marx te spreken – arbeidskracht bezit, doch 'vrij' is van privé-vermogen.³⁴ Sociaal-democraten verdedigen deze feitelijke arbeidsplicht met de stelling dat de overheid ervoor moet, en ook kán, zorgen dat allen die tot werken in staat zijn een 'menswaardige' en adequaat gehonoreerde arbeidsplaats geboden wordt. Aldus is de plicht tot arbeid maatschappelijk gekoppeld aan het recht op arbeid. In dat, heden ten dage rijkelijk optimistische, perspectief zijn de bezwaren tegen het basisinkomen terug te voeren op de buitengewone waarde die in de PvdA wordt toegekend aan betaalde arbeid. Het gangbaarst zijn de volgende twee beweringen, die soms onafhankelijk van elkaar, doch meestal gecombineerd, in stelling worden gebracht.

1. invoering van het basisinkomen leidt tot het loslaten van de doelstelling van volledige werkgelegenheid: het recht op een minimuminkomen treedt in de plaats voor het (streven naar verwezenlijking van) het recht op arbeid;³⁵

2. betaalde arbeid (mits 'menswaardig' en adequaat gehonoreerd) is in onze samenleving de belangrijkste basis van individueel zelfrespect omdat:

2a inkomen uit arbeidsprestatie bij uitstek de bron is van persoonlijke zelfstandigheid;

2b de immateriële aspecten van betaalde arbeid bij uitstek sociale ontplooiingskansen en de mogelijkheid tot zelfrealisatie verschaffen.

Invoering van het basisinkomen ontnemt aan mensen deze cruciale basis van zelfrespect. Men wordt afhankelijk van een zorgende overheid (2a) en men vervalt maar al te gemakkelijk tot consumptisme (2b).³⁶

Op elk van deze beweringen zullen wij kort ingaan. Zoals uit paragraaf 3 hierboven mag blijken, is de eerste bewering ten zeerste ongegrond. Mits hiervoor de politieke wil bestaat³⁷ is het zeer wel mogelijk om arbeid en inkomen geleidelijk te ontkoppelen, in combinatie met een beleid gericht op het scheppen van werkgelegenheid en op herverdeling van betaalde arbeid. Volgens een grote minderheid in de PvdA en delen van klein links is de opgave van het democratisch socialisme dan ook juist gelegen in mobilisering in de politieke wil hiertoe.

Zodra men (eventueel slechts ter wille van de argumentatie) aanneemt dat het basisinkomen en eliminatie van onvrijwillige werkloosheid in beginsel te combineren zijn, wordt de tweede bewering van de sociaal-democraten heel sterk gerelativeerd. In dat geval kan namelijk een ieder die dit wenst zijn, of haar, zelfrespect vrijelijk putten uit de betaalde arbeid. Doch tegelijkertijd zou dan wel eens kunnen blijken, dat vormen van onbetaalde arbeid en interactie minstens even doelmatige bronnen van zingeving en zelfrespect kunnen zijn – zeker als zij gecombineerd worden met deeltijdsposities in het betaalde arbeidsbestel. Dit tegenargument gaat echter voorbij aan het onmiskenbare feit dat sommige sociaal-democratische tegenstanders van het basisinkomen de waarde van betaalde arbeid, om de redenen genoemd in 2a en 2b, zo hoog schatten dat zij pleiten voor instituties waarin een economische, of zelfs juridische, dwang tot werken op mensen wordt uitgeoefend. In die visie is voor een basisinkomen hoe dan ook geen plaats; de vrijheid tot niet-werken wordt hier rechtstreeks aangevallen. Net als bij de christendemocraten het geval is met betrekking tot hun conceptie van het gezin, willen sommige socialisten hun voorkeursopvatting over menselijke waardigheid institutioneel afdwingen ten koste van de persoonlijke keuzevrijheid. Een dergelijk standpunt is, mede wegens de aanvechtbaarheid van de beide premissen waarop bewering 2 berust, uiterst problematisch.³⁸ Naarmate persoonlijke keuzevrijheid in de waardeschaal van de samenleving belangrijker en betaalde arbeid schaarser wordt; naarmate betaalde arbeid ook bij een gelijke verdeling van de toegang ertoe een minder evident voertuig voor persoonlijke levensvervulling wordt, kan veilig worden aangenomen dat de sociaal-democratische argumentatie steeds min-

der indruk zal maken. Daarbij komt, dat het in stand houden van een geloof in de exclusieve waarde van betaalde arbeid maatschappelijk gezien uiterst riskant is, in situaties waar geen reëel uitzicht bestaat op een spoedige opheffing van de omvangrijke werkloosheid.

5. Basisinkomens-kapitalisme: een voorwaardelijke utopie

Het spreekt vanzelf dat evaluaties van voorstellen tot grote institutionele hervormingen problematisch zijn, vanwege de onzekerheden omtrent de gevolgen op lange termijn. Dit geldt in het bijzonder voor een voorstel om het – zelf slechts op papier bestaande – WRR-stelsel om te bouwen in de richting van een volledig basisinkomen. Wellicht is de enige zinvolle werkwijze het construeren van een voorwaardelijke utopie.³⁹ Men poogt de contouren te schetsen van een ideaal bestel dat in zicht komt indien het basisinkomen eenmaal zou zijn ingevoerd. Uitgangspunt is dan uiteraard zowel de economische haalbaarheid als de principiële aanvaardbaarheid van het basisinkomen. Het ideaalbeeld kan vervolgens worden geconfronteerd met de normen en waarden van het heersende bestel. Tevens kan worden gespeculeerd over de vraag welke additionele (vooral politieke) voorwaarden vervuld moeten zijn, opdat het nieuwe bestel een reële kans op verwezenlijking heeft. Wij zullen hiertoe een poging ondernemen, in het volle besef dat andere uitwerkingen evenzeer mogelijk zijn.⁴⁰

Invoering van een volledig basisinkomen heeft ingrijpende gevolgen voor de verhouding tussen overheid en burgers. Enerzijds treedt de overheid naar voren als zelfstandige verdeler van primair inkomen, een kenmerk dat des te zichtbaarder wordt naarmate de minimumgarantie gefinancierd wordt uit heffingen aan de bron. Tegenover het inkomensrecht van de burgers staat dan de bevoegdheid van de staat om rechtstreeks beslag te leggen op een deel van de toegevoegde waarde.⁴¹ Anderzijds doet de overheid een forse stap terug, omdat het onvoorwaardelijke karakter van de minimumgarantie publieke interventie in de persoonlijke sfeer van individuele ontvangers ten principale uitsluit.⁴² In deze gewijzigde verhouding heeft het basisinkomen de functie van de (minimale) sociale

zekerheid overgenomen, maar is de institutie zelf niet meer te beschouwen als een vereenvoudigd stelsel van sociale zekerheid. Douben noemt bij voorbeeld als oorspronkelijke doelstelling van de sociale zekerheid (1) 'het garanderen van bestaanszekerheid aan degenen die daar zelf niet toe in staat worden geacht' (de interne doelstelling) en (2) 'bestrijding van de uitwassen van de economische orde' (de externe doelstelling).⁴³ In contrast hiermee is het basisinkomen een strikt universalistische garantie van bestaanszekerheid, waarin iedere verwijzing naar het vermogen zelfstandig in het onderhoud te voorzien ontbreekt. Evenmin is het basisinkomen op te vatten als een correctie op de uitkomsten van de kapitalistische markteconomie, doch moet veeleer worden gezien als een centraal element in een gewijzigde kapitalistische orde.⁴⁴

In deze gewijzigde orde kunnen vier deelsystemen worden onderkend, elk met eigen toedelingsprincipes en mechanismen.⁴⁵

1. de arbeidsmarkt, gebaseerd op contract- en onderhandelingsvrijheid, beantwoordt aan die bijzondere versie van het prestatiebeginsel waarbij arbeidsinzet wordt gewaardeerd onder invloed van het marktmechanisme en van de interne wetmatigheden van arbeidsorganisaties.

2. het basisinkomen, gebaseerd op een constitutioneel gewaarborgd grondrecht, beantwoordt aan het beginsel van inkomen naar (gestandaardiseerde) behoefte. Het toedelingsmechanisme is bindende democratische besluitvorming.

3. de bovenminimale sociale zekerheid stoelt op de collectieve verzekeringsgedachte onder de restrictie van vrijwillige toetreding. Hoofdbeginsel is de equivalentie tussen premie en uitkering; het collectieve karakter komt tot uitdrukking in regelgeving gericht op horizontale solidariteit (van 'goede' met 'slechte' risico's).⁴⁶

Bovenstaande drie deelsystemen maken deel uit van de formele kringloop van geld en goederen. Als gevolg van het basisinkomen vestigt zich hiernaast, in de informele kringloop, een vierde deelsysteem:

4. het zelfvoorzieningsstelsel. Dit omvat de huishoudelijke produktie, het zogeheten grijze circuit van ruil in natura en het vrijwilligerswerk. Wat hier wordt toegedeeld is inkomen in een zeer ruime betekenis. Het gaat om beschikkingsmacht over materiële en psychische verzorging, om schaal-

voordelen van consumptie en om interacties die de besteding van tijd en geld rationaliseren. In dat geheel van uitwisselbare waarden zijn arbeid en inkomen, produktie en consumptie, zelfzorg en zorg voor anderen soms moeilijk te scheiden. De toedeling van deze waarden beantwoordt aan het reciprociteitsbeginsel en verloopt via mechanismen van sociale controle en persoonlijk vertrouwen binnen kleine groepen. Prestaties worden daarbij niet gemeten volgens objectieve maatstaven, tegenprestaties zijn vaak moeilijk afdwingbaar en de wederkerigheid wordt meestal over een langere periode beoordeeld.⁴⁷

Voor de duidelijkheid zij vermeld dat zelfvoorzieningsarrangementen natuurlijk in elke economische orde bestaan. Ze evolueren echter slechts tot een kenmerkend deelsysteem, wanneer zelfvoorzieningsactiviteiten niet zijn onderworpen aan de beperkende regelgeving van een voorwaardelijk sociaal-zekerheidsstelsel en geschraagd worden door een temporele en materiële infrastructuur.⁴⁸ Het basisinkomen speelt hierbij de cruciale rol: van belang is dat het verstrekte inkomen directe beschikkingsmacht over tijd impliceert. Daarnaast hangt de ontwikkeling van het zelfvoorzieningsstelsel af van de gemiddelde duur en de flexibiliteit van de formele arbeid en van het niveau van (semi-) publieke voorzieningen.⁴⁹

In het beste geval kunnen de vier deelsystemen naast elkaar bestaan, zonder dat ontwikkelingen in het ene systeem voortdurend tot corrigerende regelgeving en ad hoc ingrijpen in een of meer van de andere systemen moeten leiden. Het basisinkomen zou, met andere woorden, tot een winst van zelfregulerend vermogen van een economie kunnen leiden.⁵⁰ Hiermee is niet gezegd dat er bij de globale coördinatie van de vier deelsystemen geen sturingsproblemen zouden bestaan. Dat zulks wel degelijk het geval is blijkt, zodra men zich realiseert dat het vreedzaam coëxisteren van deze deelsystemen gebonden is aan ten minste twee voorwaarden, voorwaarden die als zodanig niet zijn inbegrepen in het uitgangspunt van onze beschouwing (te weten: economische haalbaarheid en principiële aanvaarding van het basisinkomen).

Ten eerste: het grondrecht op een onvoorwaardelijk minimuminkomen dient hecht verankerd te zijn in een *democratische besluitvormingsprocedu-*

re. Op grondwettelijk niveau vereist dit onder meer de garantie dat 'niet-werkende' ontvangers van het basisinkomen niet onderworpen kunnen worden aan een 'maatschappelijke dienstplicht' en dat de vaststelling, aanpassing en indexering van de minimumnorm waarop het basisinkomen berust, geschiedt in het kader van wetgeving en overlegstructuren waarin de belangen van alle categorieën ontvangers tot hun recht komen.⁵¹ Dit aspect verdient bijzondere aandacht. Want ook indien de hoogte van het basisinkomen gekoppeld is aan de ontwikkeling van het nationaal inkomen per hoofd (zoals de WRR heeft bepleit) blijft nog de vraag welke criteria aangelegd moeten worden bij de bepaling van de verhouding tussen deze minimumnorm en het nationaal inkomen per hoofd.⁵² Daarnaast moeten ook de uitvoeringsorganisatie van het basisinkomen, de controle ervan en de beroepsmogelijkheden voor ontvangers, aan democratische maatstaven voldoen.⁵³ Ideaal gesproken zou daarbij de situatie van een ontvanger zonder aanvullende inkomensbronnen maatgevend moeten zijn. Het behoeft weinig betoog dat dit alles een hoge graad van principiële aanvaarding der basisinkomensgedachte vereist.

Ten tweede: het grondrecht op inkomen dient expliciet verbonden te zijn met het streven om het *grondrecht op betaalde arbeid* blijvend te verwezenlijken. Een noodzakelijke voorwaarde voor het bovenaangeduide beste bestel is dat het basisinkomen samengaat met een maximale toegankelijkheid van het arbeidsmarktstelsel. Wij hebben in paragraaf 3 al betoogd dat de verhoging van het gedeeltelijk basisinkomen weliswaar bij kan dragen aan de opheffing van onvrijwillige werkloosheid (de facto uitsluiting van deelname aan het arbeidsmarktstelsel), doch deze opheffing niet werktuiglijk garandeert.

Overziet men deze beide voorwaarden, dan blijkt het nieuwe bestel blootgesteld te zijn aan het gevaar van onevenwichtigheid in de (ont)koppeling van betaalde arbeid en inkomen. Het fundamentele sturingsprobleem bij dit type van economische orde is gelegen in de opgave om een democratisch bepaalde minimumnorm in overeenstemming te brengen met, enerzijds, het draagvermogen van de economie en anderzijds met het (slechts via de arbeidsmarkt realiseerbare) grondrecht op betaalde

arbeid. Komt uit het democratisch proces een te hoge minimumnorm tevoorschijn, een inkomensniveau dat niet duurzaam garandeerbaar is bij de heersende stand van de techniek, de beschikbare hulpbronnen en de arbeidsmarktpreferenties van de bevolking, dan domineert het behoeftebeginsel het prestatiebeginsel, met als (extreem) resultaat de afkalving van de financieringsbasis voor het basisinkomen.⁵⁴ Is daarentegen een te lage minimumnorm de uitkomst, dan domineert het prestatiebeginsel het behoeftebeginsel, met als resultaat een ongelijke realisering van het grondrecht op betaalde arbeid.⁵⁵

Bij deze laatste vorm van onevenwichtigheid kan men denken aan een sociaal minimum dat tot stand komt onder invloed van een machtsoverwicht van bij voorbeeld vermogensbezitters, op export gerichte bedrijven en full-time werkenden met hoge beroepskwalificaties; een minimum waarbij het basisinkomen *de facto* tot een bedelingskwestie wordt gereduceerd.⁵⁶ Dit heeft hetzelfde effect als een gedeeltelijk basisinkomen, ten opzichte van een hogere minimumnorm, zij het dat onder het nieuwe bestel uiteraard geen sprake meer is van aanvullende sociale-zekerheidsregelingen. Hoe lager het basisinkomen is, des te nauwer wordt de band tussen arbeid en inkomen aangehaald; des te groter is de zuigkracht van de arbeidsmarkt en daarmee de kans dat grote groepen permanent uitgesloten zullen zijn van deelname aan betaalde arbeid en de daarop aansluitende bovenminimale verzekeringen. Zo kan er letterlijk een 'tweedeling van de samenleving' ontstaan: het basisinkomen en het zelfvoorzieningsstelsel komen niet van de grond als voldoende alternatieven, doch verworden tot onderkomens voor gedeklasseerden en huisvrouwen. De angst bij delen van de vakbeweging en met name bij linkse feministen, dat dit wel eens de uitkomst zou kunnen zijn van een emancipatiestrategie die zich op het basisinkomen richt, is in Nederland veelvuldig onder woorden gebracht.⁵⁷ Hier staat tegenover dat naarmate de economische realiseerbaarheid van het basisinkomen werkelijk zichtbaar is geworden (en de arbeidstijd in de formele sector verder is gedaald) de kring van belanghebbenden bij een 'adequaat' niveau van het basisinkomen steeds groter wordt. Of het gemeenschappelijk belang van marginale werknemers, kleine zelfstandigen, vrou-

wen, jongeren en bejaarden ook in effectieve politieke macht kan worden omgezet hangt af van de vraag in hoeverre zich nieuwe sociaal-economische organisatievormen hebben uitgekristalliseerd en hoe het basisinkomen door politieke partijen in de strijd om de kiezersgunst wordt gehanteerd. Hierover valt weinig meer te zeggen dan dat het basisinkomenskapitalisme een politiek strijdterrein definieert, waarop zelfs de meest principiële voorstanders van het recht op een onvoorwaardelijk minimuminkomen hun kansen op belangenbehartiging moeten afwegen.

Maar stel dat de bovenvermelde voorwaarden van het optimale bestel zijn vervuld: wat zijn dan de perspectieven voor het individu? In paragraaf 4 hebben wij al aangegeven dat de economische onafhankelijkheid die het basisinkomen verschaft als zodanig al een verruiming van de keuzevrijheid tot gevolg heeft. Is daarnaast de toegankelijkheid van de overige deelsystemen langdurig gewaarborgd, dan worden de mogelijkheden voor individuen om betaald of onbetaald te werken, te studeren, politiek actief te zijn of simpelweg niets te doen eerst goed zichtbaar; de keuzevrijheid wordt daarmee in een reële vrijheid van handelen getransformeerd. Dit vereist evenwel een opvoedings- en onderwijsproces dat heel sterk is gericht op het aankweken van een flexibel en gevarieerd gedragsrepertoire. Het is van belang om hiervoor aandacht te vragen, omdat het nieuwe bestel weliswaar een zekerheid op minimumniveau verschaft, maar tevens gekenmerkt wordt door een grote 'bovenminimale' onzekerheid. De uitkomsten voor het individu (inkomsten, verzorging, sociale positie, identificatiemogelijkheden) zijn nu immers veel meer afhankelijk van het succes dat mensen behalen in het volgen – en tijdig herzien – van een zelfgekozen traject, dan van verworven rechten, collectieve regelingen en gefixeerde rolverdelingen.

Dit dualisme van minimale zekerheid en bovenminimale onzekerheid zal ook in de personele inkomensverdeling tot uiting kunnen komen. Ten opzichte van de verzorgingsstaat is de situatie van kansloze groepen duidelijk verbeterd, dank zij het geïndividualiseerde basisinkomen en de aanvullende kansen in het arbeidsmarkt- en zelfvoorzieningssysteem. Maar ook valt te voorzien dat de kansrijken (gemeten aan een breed scala van inkomens-

verwervende eigenschappen) zeer hoge niveaus van materiële welstand zullen kunnen bereiken. Dit hangt niet alleen samen met de liberalisering van de arbeidsmarkt, maar ook met de kenmerken van ontwikkelde zelfvoorzieningsarrangementen. Met name daarin kan de bovenminimale onzekerheid groot zijn, omdat de verkrijging van inkomen in natura en andere voordelen sterk afhangt van de vaardigheden in het bespelen van informele en vluchtige sociale netwerken. Niet alleen de handigen en zelfbewusten zijn hier in het voordeel, maar ten dele ook degenen die zich toegelegd hebben op verzorgende rollen. Zoals door sommige feministen wordt onderkend zou hierbij voor vrouwen de wet van de remmende voorsprong kunnen gelden.⁵⁸ Een herverdeling van macht tussen de seksen ligt in zo'n perspectief besloten. Hoe dit ook zij, in vergelijking met de veel strakker gereguleerde verzorgingsstaat zullen er ook velen zijn die er onder het basisinkomenskapitalisme bekaaid afkomen, door gebrek aan initiatief, sociale intelligentie en aanpassingsvermogen.

Wij zullen ons tot slot van deze paragraaf nog afvragen hoe het basisinkomenskapitalisme kan worden gesitueerd ten opzichte van de bijzondere mengvorm van vrijheid, gelijkheid en solidariteit, die in de huidige verzorgingsstaat bestaat.⁵⁹ Wij doen dit in de vorm van een tentatieve verlies- en winstrekening.

Het nieuwe bestel geeft een onbetwifelbare winst te zien aan individuele vrijheid, zowel in negatieve (afname van bureaucratische inmenging) als in positieve zin (reële handelingsvrijheid). Het zou overigens onjuist zijn hieruit te concluderen dat de vrijheidsbeleving van individuen ook wordt verhoogd; het omgekeerde valt echter evenmin staande te houden. Op het terrein van de gelijkheid valt eveneens winst te constateren, voor zover men kijkt naar gelijke kansen van mensen met ongelijke aangeboren en leervermogens. Doch gemeten in termen van uitkomsten zou in het basisinkomenskapitalisme een gelijkheidsverlies kunnen optreden. Om verschillende redenen is het echter nogal moeilijk om over de sociale ongelijkheid in deze zin tot precieze uitspraken te komen. Ten eerste lijkt het belang van de personele inkomensverdeling in de beide typen van economische orde verschillend te zijn, vanwege de verschillende status die zelfvoor-

zieningsarrangementen in beide hebben (ook als men het huidige zwarte circuit in aanmerking neemt). Ten tweede lijkt het waarschijnlijk dat de sociale ongelijkheid in het nieuwe bestel ten dele met andere (nog onbekende) maatstaven zal worden gemeten. Van belang lijkt ons verder, dat in het basisinkomenskapitalisme minder mogelijkheden aanwezig zullen zijn om de, steeds als 'boven minimaal' herkende, ongelijkheid tot centraal politiek probleem te verheffen. Wat dit betreft komt onze schets van het nieuwe bestel overeen met visies waarin feitelijk optredende ongelijkheid in uitkomsten als procedureel rechtvaardig wordt aangemerkt, indien de procedure zelf voldoet aan normen van kansengelijkheid. Men kan dit als een typisch liberale visie beschouwen. Doch hierbij dient dan wel te worden bedacht dat het basisinkomenskapitalisme een zeer veeleisende interpretatie geeft aan de notie van gelijke kansen.⁶⁰

Wanneer solidariteit vooral is op te vatten als een waarde die de verplichting tot ondersteuning van zwakken door sterken benadrukt, een verplichting die ook institutioneel mag worden afgedwongen, dan scoort het basisinkomenskapitalisme in vergelijking met de verzorgingsstaat laag op dit criterium, omdat het equivalentiebeginsel in de vrijwillige bovenminimale verzekeringen een overheersende rol speelt.

Op het niveau van de sociale minimum geeft het basisinkomenskapitalisme echter uitdrukking aan een gegeneraliseerde vorm van solidariteit, waarvan de behoefte, doch niet de behoefteigheid, de kenmerkende verdelingsgrondslag is. De overheid ondersteunt uiteraard de zwakkeren, via georganiseerde heffingen op de prestaties en het vermogen van de sterkeren; men kan dit beschouwen als *impliciete* solidariteit. Maar de overheid treedt nu niet meer op als 'schild voor de zwakken'; van de *expliciete* solidariteit die kenmerkend is voor de sociale zekerheidsstelsels in verzorgingsstaten is bewust afstand genomen. Wie deze expliciete solidariteit waardeert als een uiting van verbondenheid en gemeenschapszin, zal een overgang naar het basisinkomenskapitalisme vermoedelijk betreuren; wie haar beschouwt als obstakel voor de ontwikkeling van kleinschalig altruïsme zal de overgang juist toejuichen.

6. Slot

Met *Waarborgen voor zekerheid* heeft de WRR een hervorming van de sociale zekerheid aanbevolen die in essentie is gericht op een reductie van de inkomensgarantie tot sociaal-minimum niveau, het goedkoper maken van de factor arbeid en een verbeterde werking van de arbeidsmarkt. In dit voorstel neemt het gedeeltelijk basisinkomen een strategische plaats in. We hebben betoogd dat de WRR hiermee – en dit is het vernieuwende in haar voorstel – de band tussen arbeid en inkomen expliciet wil doorbreken. Dat in het rapport handhaving van de band tussen arbeid en inkomen ook als doelstelling optreedt doet hieraan niets af. Want juist omdat het basisinkomen op herkenbare wijze in de minimumgarantie wordt ingebouwd, opent het WRR-stelsel de mogelijkheid om arbeid in inkomen verder te ontkoppelen, via een structurele verhoging van het gedeeltelijk basisinkomen tot aan het sociaal minimum.

Naarmate werkloosheid en 'jobless growth' als blijvende trekken van de huidige verzorgingsstaat worden herkend, wordt een ontwikkeling in deze richting economisch realiseerbaarder en wellicht ook moreel aanvaardbaarder. Vervolgens hebben wij, enigermate speculatief, hiervan de uiterste consequentie geschetst: de evolutie naar het basisinkomens-kapitalisme. Op grond van onze tentatieve verlies- en winstrekening uit de laatste paragraaf kan de overgang van de verzorgingsstaat naar een stelsel waarin verplichte sociale zekerheid is vervangen door een grondwettelijk verankerd onvoorwaardelijk minimuminkomen worden opgevat als een wijziging van het sociale rechtvaardigheidsideaal ten nadele van expliciete solidariteit en resultatengelijkheid en ten gunste van vrijheid en kansengelijkheid.

De vraag rijst in hoeverre het politieke klimaat rijp is voor zo'n wijziging. Hoezeer keuzevrijheid en gelijke kansen in onze samenleving ook worden onderschreven, het lijkt aanwijsbaar dat juist instituties, die binnen de Nederlandse verzorgingsstaat uitdrukking geven aan expliciete solidariteit en inkomensgelijkheid, de laatste jaren onder druk zijn komen te staan. Die instituties zijn hecht verbonden met de belangen van zeer vele mensen en met het bestaansrecht van grote maatschappelijke orga-

nisaties. Het pleidooi voor het gedeeltelijk basisinkomen in het WRR-plan kan in dit perspectief worden beschouwd als een aanval op de verzorgingsstaat en een rechtstreekse bedreiging van solidariteit en resultatengelijkheid. Wij hebben aangetoond dat het plan ook de weg opent naar een bestel waarin deze waarden verregaand zijn ingeruild voor de waarden van een egalitair liberalisme. Wellicht verklaart deze dubbele bedreiging mede waarom het rapport ondanks het evident probleemoplossende vermogen ervan, tot dusverre politiek is dood verklaard.

Noten

1. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), *Waarborgen voor zekerheid: een nieuw stelsel van sociale zekerheid in hoofdlijnen*, Rapport no. 26, Den Haag 1985, p. 7-14.

2. In de 169 reacties op het rapport die door de bibliotheek van de WRR zijn verzameld, vanaf de verschijningsdatum (18 juni 1985) tot begin december, wordt het basisinkomen ('arbeidsloos inkomen', 'basisloon', '450 gulden voor iedereen', etc.) 96 maal in de titel of ondertitel van de betreffende publikaties vermeld (kranten, weekbladen en vaktijdschriften).

3. Als een van de eerste pleitbezorgers geldt J.P. Kuiper, Niet meer werken om den brode, in: M. van Gils (red.), *Werken en niet-werken in een veranderende omgeving*, Amsterdam 1975; Arbeid en inkomen, twee rechten en twee plichten, *Sociaal Maandblad Arbeid*, 31 (1976), p. 501-512; Aspecten van een geïntegreerd inkomens- en werkgelegenheidsbeleid, *Sociaal Bestek*, 42 (1980), p. 257-259; Een samenleving met gegarandeerd inkomen (G.I.), *Wending*, 37 (1982), p. 278-283. Een geharnast voorstander van het basisinkomen is de Voedingsbond FNV, zie: *Met z'n allen roepen in de woestijn: een tussenrapport over het losser maken van de band tussen arbeid en inkomen*, Utrecht 1980; *Kan een gek meer vragen*, Utrecht 1983 en als uitgewerkt voorstel: *En hij zag dat het goed was...*, Utrecht 1985. Meer liberaal georiënteerd is het plan van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs (KIVI), *Werk en inkomensverdeling in een ander stelsel*, IJmuiden 1981, en M.L. Wijvekate en F.P. Wijvekate, *Alle hens aan dek: een nieuw sociaal-fiscaal systeem*, Naarden 1983. Van de politieke partijen is de PPR de meest consequente voorstander: zie B. van Ojik, *Basisinkomen*, PPR-schrift no. 7, Amsterdam 1982; *Basisinkomen: over arbeidsethos, inkomen en emancipatie*, PPR-schrift no. 13, Amsterdam 1983; binnen D'66 is het basisinkomen in discussie geweest (doch uiteindelijk niet aanvaard): zie Stichting Wetenschappelijk Bureau D'66, *Discussiedag basisinkomen*, Reeks ter Discussie, no. 7, Den Haag 1983, en *Basisinkomen: visie, illusie of strategie?* Reeks ter Discussie, no. 9, Den Haag 1984. Tegen de visie van de VVD in hebben de VVD-jongeren zich voor een gedeeltelijk basisinkomen uitgesproken: JOVD,

Nota Jeugdwerkloosheid, Amsterdam 1984, p. 36-40. Als vertegenwoordigers van een grote minderheid in de PvdA die het basisinkomen steunt is er de Werkgroep PvdA voor basisinkomen, die in 1985 een *Manifest* publiceerde en in vier kranten (sept. en nov. 1985, jan. en febr. 1986) de PvdA-leden trachtte te overreden tot het aanvaarden van een probasisinkomen-standpunt in het verkiezingsprogramma 1986-1990, overigens zonder succes. Ten slotte heeft het (in 1985 geformeerde) *Landelijk Beraad Uitkeringsgerechtigden* in april van dit jaar een brochure doen verschijnen waarin het tot nu toe meest radicale voorstel wordt gedaan: een geïndividualiseerd basisinkomen van 1500 gulden per maand. Voor wie zich afvraagt hoe de discussie over het basisinkomen in andere Westeuropese landen zich ontwikkelt biedt het themanummer over L'Allocation Universelle van het Belgische *La Revue Nouvelle*, 41 (1985) een overzicht.

4. Onder economen het meest geciteerd: J. Weitenberg, Over de grenzen van de verdelingspolitiek, in: P.J. Eijgelshoven en L.J. van Gernerden, *Opstellen voor Jan Pen, inkomensverdeling en openbare financiën*, Utrecht 1981, p. 298-320 en C.A. de Kam en P.A. de Graaf, Een basisinkomen voor iedereen: een proef op de som, *ESB*, 67 (1982), p. 200-206. De FNV heeft zich principieel tegen het basisinkomen gekeerd in *Demaatschappelijke betekenis van de arbeid – een voorlopige stellingname*, Amsterdam 1981. Voor kritiek van CNV-zijde zie: P. Kroon, Basisinkomen, *Sociaal Bestek*, 43 (1981), p. 486-488. Het VNO spreekt zich recent tegen het basisinkomen uit in de nota 'Groeï en Inkomen', zie: *Onderneming*, 11 april 1986, p. 11. In de PvdA is het basisinkomen na uitvoerige discussie op het partijcongres van april 1983 verworpen. Zie de aan de afdelingen voorgelegde *Resolutie Arbeid* (aug. 1982) en *Onze Arbeidsopvatting: de uitspraken van het PvdA-congres van april 1983 over het begrip arbeid*, Amsterdam 1983. Een genuanceerdere afwijzing van het basisinkomen (waarin ook argumenten van de vele voorstanders in de PvdA zijn terug te vinden) is: Commissie Arbeid PvdA, *Denken over arbeid*, WBS Cahiers, Deventer 1982, p. 120-135. Het CDA neemt stelling tegen het basisinkomen in: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Werkloosheid en de crisis in de samenleving*, Den Haag 1984, p. 54-57. In mei 1977 werd op de VVD-ledenvergadering een voorstel van Geertsema ter invoering van een beperkt basisinkomen ter vergoeding van onbetaalde arbeid met kracht verworpen. Ook in 1977 verwerpt de Teldersstichting Kuipers standpunt (zie noot 3) in: *Arbeid: een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij van morgen*, Geschrift no. 31 van de Prof. Mr. B.M. Teldersstichting, Den Haag 1977, p. 29-30.

5. De WRR wijdde in *Vernieuwingen in het arbeidsbestel*, Den Haag 1981, een uitvoerige beschouwing aan een basisinkomen van 5000 gulden per jaar. De macro-economische gevolgen daarvan worden zodanig negatief beoordeeld, dat de rapporteurs tot de conclusie moesten komen 'dat het basisinkomen geen serieuze optie vormt voor de oplossing van problemen'. Niettemin hielden zij een slag om de arm: 'Te bedenken is evenwel dat de toekomstige ontwikkeling bij uitstek gekenmerkt zou kunnen worden door 'jobless growth'; een economische groei dus met relatief weinig werkgelegenheid. Onder deze omstandigheden zou de introductie van een basisinkomen plausibel kunnen worden. De maat-

schappij beschikt dan immers wel over de rekenen, maar niet over voldoende arbeidsplaatsen om deze als het overwegende verdelingscriterium van inkomen te gebruiken' (p. 255). In deel 2 van het WRR-rapport *Beleidsgerichte toekomstverkenning*, Den Haag 1983, duikt het basisinkomen weer op, in de context van een 'liberaal-sociocratische' langetermijnvisie op sociaal beleid. Men vindt hier belangrijke elementen van het huidige rapport in terug. Zo wordt het gedeeltelijk basisinkomen uitdrukkelijk gekoppeld aan de prikkel tot werken (garantie van voldoende arbeidsaanbod) en aan de afschaffing van het wettelijk minimumloon (versoepeling van de arbeidsmarkt). En ook wordt het bij uitstek verenigbaar geacht met de afschaffing van de verplichte bovenminimale sociale zekerheid (p. 83 en 183). Zonder dat dit in het huidige rapport wordt gememoreerd, heeft zich binnen de WRR langs deze weg een heroriëntatie op het basisinkomen voltrokken.

6. Voorstanders verzetten zich vooral tegen de geringe mate van ontkoppeling van arbeid en inkomen en de onderschikking van het recht op inkomen aan de werking van de arbeidsmarkt. Dit wordt gezien als een schoolvoorbeeld van 'hoe rechts met een idee van links aan de haal gaat'. M. van Leeuwen, Waarborgen van WRR bevorderen tweedeling maatschappij; in *Radikalenkrant PPR*, sept. 1985. Voor een representatieve algemene kritiek: E. Voogd, Visie WRR uitzichtloos: discussie over basisinkomen kan weer op gang komen, *Binnenlands Bestuur*, 12 juli 1985. Tegenstanders van het basisinkomen beschouwen ook een partiële versie nog als te kostbaar, als ondermijnend voor het 'arbeidsethos' en het gehele stelsel bovendien nog steeds – wegens de aanvullende verplichte zekerheidsregelingen – als te ingewikkeld. Zie met name F. Hartog, Werken uit verveling, *Elseviers Magazine*, 31 aug. 1985; H. Schol, Basisinkomen: fiscale aardverschuiving plus pure lastenverzwaring, *Elseviers Weekblad*, 6 juli 1985 en C.A. de Kam, Waarborgen voor zekerheid?, *ESB*, 70 (1985), p. 660-665.

7. Eenmaal ingevoerd zou het gedeeltelijk basisinkomen onder invloed van maatschappelijke processen geleidelijk aan kunnen stijgen (het 'pal-wiel-effect'). F.A.J. van den Bosch, Naar nieuwe waarborgen voor sociale zekerheid, *ESB*, 70 (1985), p. 916-926 heeft hierop gewezen, *aldaar*, p. 920. Ook zonder het WRR-voorstel zou het basisinkomen het logische sluitstuk van ontwikkelingen in de sociale zekerheid kunnen zijn, zie B. Nooteboom, Hoe het basisinkomen er toch kwam, *Intermediair*, 10 aug. 1984, p. 1-5. Anders dan in dit artikel gebeurt, beschouwt Nooteboom de mogelijkheid van geleidelijke invoering van het basisinkomen zonder fundamentele discussies en politieke strijd.

8. De eerste en derde randvoorwaarde worden ook behandeld in de repliek van de WRR op verscheidene critici: N.H. Douben en J.M. Dekkers, Waarborgen voor zekerheid, *ESB*, 71 (1986), p. 944-950.

9. Wij merken op dat deze redenering nog niet helder aantoonbaar waarom het door de WRR gekozen niveau van het gbi als optimale afweging van de twee in de tekst genoemde desiderata moet worden beschouwd; zie ook C.A. de Kam, *aldaar*, p. 664.

10. Men kan zich echter afvragen of de hiervan te verwachten verschuivingen in de primaire inkomensverdeling bij het

gekozen niveau van het gbi nog wel voldoen aan de derde randvoorwaarde van het WRR-plan.

11. Een voorbeeld. Stel dat het nationaal inkomen per hoofd – en derhalve het individuele sociale minimum – met 1,5% per jaar toeneemt. De onderstaande staat laat zien hoe een (hypothetische) overgang naar een volledig basisinkomen verloopt, indien het gbi eens per vier jaar met één zevende van de minimumnorm wordt verhoogd; de overgang duurt dan zestien jaar.

	individuele		norm	
	gbi	max. aiv	norm	samenwonenden
initieel	450	600	1050	1500
na 4 jaar	637	477	1114	1591
na 8 jaar	845	338	1183	1690
na 12 jaar	1076	179	1255	–
na 16 jaar	1332	0	1332	–

Na 8 jaar is het gbi aangegroeid tot 5/7 van de individuele minimumnorm. Daar de norm voor samenwonenden 10/7 van de individuele norm bedraagt, heeft aan samenwonenden geen bijstand meer te worden verleend. De overgang naar een geïndividualiseerd basisinkomen impliceert dat gezinnen waarvan één of meer leden onder de aiv vallen worden bevoordeeld ten opzichte van bijstandsgezinnen, c.q. gezinnen die slechts het gbi ontvangen. Zo ontvangt een werkloze alleenverdiener in het negende jaar van de overgang 2028 gulden ($2 \times 845 + 338$), dat is 20% meer dan het minimum voor samenwonenden.

12. WRR (1985), aldaar, p. 49.

13. In een brief van de WRR aan de Britse Basic Income Research Group, zie: *BIRG Bulletin* no. 3 (Spring, 1985), p. 19, wordt in een puntsgewijze uitleg van het WRR-stelsel gesteld: 'A partial basic income, to be paid by the government unconditionally and to each individual citizen. The level is below the officially guaranteed social minimum. The width of the gap between these two depends on the situation in the labour market'. De formulering van de laatst geciteerde zin is verenigbaar met een bovenwaartse bijstelling van het gbi. Bijgevolg zou de afstand tussen het sociaal minimum voor samenwonenden en alleenstaanden niet meer maatgevend behoeven te zijn voor de omvang van het gbi.

14. Een dergelijke ontwikkeling lijkt verenigbaar te zijn met financiering van het (stijgende) gbi middels een productheffing op de (bruto) toegevoegde waarde, een mogelijkheid die in het rapport ook ter sprake komt (aldaar, p. 51). Voor een uiteenzetting omtrent deze vorm van belastingheffing, mede in verband met het basisinkomen, zie: J. Stroecken, *Socialistische politiek voor de sociale zekerheid*, *Maandschrift Economie*, 50 (1986), p. 50-60.

15. WRR (1985), aldaar, p. 95.

16. *Idem*, p. 48.

17. Het gedecideerdst is de Voedingsbond FNV: Geen Basis, in *Bondig*, 8 juli 1985, p. 11. Doch ook het kabinet-Lubbers heeft op dit punt bezwaren, zie: *Standpunt met betrekking tot het WRR-rapport 'Waarborgen voor zekerheid'*, Ministerie van Algemene Zaken, 9 oktober 1985, p. 26.

18. Zie: B. van Ojik, Basisinkomen en arbeidstijdverkering, *Socialisme en Democratie*, no. 10, oktober 1983, p. 25-30.

19. Zie in dit verband W. van Voorden, Flexibilisering van de arbeidsmarkt, *ESB*, 71 (1986), p. 310-312 en W. Albeda, Arbeidstijdbeleid, *ESB*, 69 (1984), p. 1163.

20. Indien men althans progressieve belastingheffing op gewerkte arbeidsuren wil vermijden.

21. Zie: J. Stroecken, Inkomensverdeling en individualisering, *ESB*, 71 (1986), p. 354-358.

22. In dit verband: B.M.S. van Praag, Afroepcontracten, *ESB*, 71 (1986), p. 315.

23. Zie in dit verband: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Themabundel Emancipatiebeleid*, Den Haag 1982; en *Werkloosheid en de crisis in de samenleving*, Den Haag 1984, p. 54-57.

24. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Themabundel Emancipatiebeleid*, aldaar, p. 4.

25. *Idem*, p. 45.

26. B. Tromp, Is arbeidsloos inkomen juist? *Het Parool*, 5 juni 1980. Tromp citeert hier Rietkerk (VVD).

27. Zie bij voorbeeld: *Een liberale visie op de verdeling van inkomen en vermogen*. Geschrift van de Prof. Mr. B. Teldersstichting no. 34, Den Haag 1979.

28. Naast bovengenoemde materiële ondersteuning van een burgerrecht op vrijheid zou een positieve rechtvaardiging van het basisinkomen gevonden kunnen worden in (i) een recht op *vruchtgebruik* van het – deels als maatschappelijke eigendom beschouwde – nationale vermogen; (ii) een recht op *compensatie* voor de door industriële ontwikkeling teloor gegane mogelijkheid om zich terug te trekken in de natuur. Dit laatste argument vindt men al in Fouriers pleidooi voor een basisinkomen: *La fausse industrie* (1836), herdruk, Parijs 1967, p. 490-492.

29. Deze term is verbonden met de klassieke tegenstelling tussen inkomen uit arbeid en inkomen uit particulier vermogensbezit en draagt bijgevolg de connotatie van maatschappelijke ongelijkheid en uitbuiting. Zie ook B. Tromp, aldaar.

30. Zie o.a. J. van Santen, 'Geen recht, waar plicht is opgeheven', in *Arbeid, plicht en vrijheid*, Nijmegen 1985, p. 126 e.v.; A.F. van Zweeden, 'Degenen die deze gedachtengang volgen (scheiding van arbeid en inkomen om de hoge waardering voor betaalde arbeid terug te dringen; P. en v.d. V.) om voor een arbeidsloos basisinkomen te pleiten maken een grote vergissing. Het recht op inkomen kan immers niet als legitieme aanspraak worden beschouwd als het niet berust op een plicht tot arbeid'. *NRC-Handelsblad*, 5 januari 1986.

31. Zie A.R. White, *Rights*, Oxford 1984, p. 55-74.

32. In: J.P. Kuiper, 1976, wordt een morele plicht tot arbeid in ruime zin ('agorale en extra-agorale arbeid') juist in verband gebracht met de ontkoppeling van arbeid en inkomen, aldaar, p. 505-506. In het Manifest van de Werkgroep PvdA voor het Basisinkomen lezen we ook: 'Het (basisinkomen) effectueert de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen (zowel in rechten als in plichten!)'.

33. Zie FNV, 1981, aldaar, p. 17 en PvdA, Resolutie Arbeid 1982, aldaar, p. 10, waar de meerderheid van het partijbestuur de bestaande norm (instandhouding van de financiële noodzaak tot werken) expliciet onderschrijft. Dit standpunt is door het partijcongres van 1983 overgenomen.

34. K. Marx, *Het Kapitaal*, vertaling I. Lipschits, Bussum 1972, 4e druk, p. 109. Voor rijke vermogensbezitters geldt

alleen de morele plicht, aangezien zij niet uit financiële noodzaak hoeven te werken.

35. Zie de opsomming in: B. van Ojik, Socialisme en democratie, aldaar, p. 25; P. Kalma en M. Krop, Herverdeling van arbeid en klasse(n)compromis, in: J. Bank e.a. (red.) *Het vierde jaarboek voor het democratisch socialisme*, p. 64-112, aldaar, p. 85. Een fraai voorbeeld van de impliciete hantering van bewering (1) in: PvdA, Onze arbeidsopvatting, 1983, aldaar, p. 11: 'Volledige loskoppeling van arbeid en inkomen wijzen wij op principiële gronden af, immers iedereen heeft recht op betaalde arbeid'.

36. Bewering (2) is door ons gereconstrueerd op basis van FNV, 1981, Tromp, 1980 en PvdA Resolutie Arbeid, 1982, waarin betaalde arbeid als welhaast exclusieve bron van zelfstandigheid geldt: 'Deelname aan onbetaalde arbeid is pas mogelijk als in het levensonderhoud is voorzien. Wij zijn er geen voorstander van de verantwoordelijkheid voor het voorzien in eigen levensonderhoud van mensen af te nemen. Dat maakt hen afhankelijk van een zorgende overheid en van elkaar. De tragiek van vele werklozen, gehuwde vrouwen en arbeidsongeschikten is nu juist dat hun de mogelijkheid van het leveren van de meest fundamentele strijd is ontnomen: de strijd om zelfstandig in eigen levensonderhoud te voorzien', aldaar, p. 10.

37. Sociaal-democraten kunnen natuurlijk verwachten dat de politieke wil om de werkloosheid te bestrijden bij een *meerderheid van de andere partijen* zal ontbreken als het basisinkomen is ingevoerd. Dit is echter geen principieel, maar een (wellicht belangrijk) strategisch argument tegen het basisinkomen.

38. Ook al worden de premissen 2a en 2b door de meeste mensen als feitelijk juist beschouwd in de huidige situatie, dan valt te betwijfelen of dit nog steeds zal gelden in een bestel waar arbeid en inkomen verregaand zijn ontkoppeld. Deze empirische vraag naar de relatie tussen instituties en percepties, omtrent de maatschappelijke basis voor zelfrespect is onderdeel van de discussie over het basisinkomen. Argumenten die zich van premissen 2a en 2b bedienen hebben dan ook ten dele het karakter van *petitio principii*. De zelfstandigheidsthese die in premisse 2a is vervat is in het bijzonder aanvechtbaar: zij berust op een niet nader gemotiveerde keuze voor een door de overheid gereguleerde positie van loonafhankelijkheid boven een door de overheid gegarandeerd recht op inkomen. Als de term 'zelfstandigheid' in het eerste geval van toepassing is (hetgeen in 2a is verondersteld), dan valt niet in te zien waarom er in het tweede geval van 'onzelfstandigheid' sprake zou zijn.

39. Zie in dit verband J. Habermas, Die Neue Unübersichtlichkeit: die Krise des Wohlfahrtsstaates und die Erschöpfung utopischer Energien, *Merkur* 39 (1985), p. 1-14.

40. Een voorbeeld van een basisinkomensutopie waarin algemene arbeidstijdverkorting en een maatschappelijke dienstplicht zijn gecombineerd is A. Gorz, *Les chemins du paradis. L'agonie du capital*, Parijs 1983.

41. J. Stroecken, Maandschrift Economie, aldaar, p. 51.

42. Dit sluit echter niet uit dat de overheid naast het basisinkomen voorwaardelijke (b.v. inkomensafhankelijke) uitkeringen en/of verstrekkingen in natura doet.

43. N.H. Douben, *Sociale zekerheid, een economische be-*

nadering, 2e herz. dr., Leiden/Antwerpen 1984, p. 10-11.

44. Wij beschouwen een volledig basisinkomen als element van de economische orde, omdat het, evenals de sociale zekerheid in de verzorgingsstaat, een grondwettelijk gevestigde verdelingsinstantie is. Voor zover het basisinkomen, anders dan in de meeste sociale-zekerheidsstelsels, gefinancierd wordt uit een directe productieheffing, kan men het in zekere zin beschouwen als zelfstandig orde-element, omdat de overheid ter garantie van het inkomensrecht een *ex ante* claim legt op het primaire inkomen van bedrijven. Doch deze zelfstandigheid is een zuiver institutionele, want net als bij de huidige inkomensoverdrachten geldt ook voor het basisinkomen dat de financieringsgrondslag (i.c. de toegevoegde waarde) tot stand komt in een overwegend kapitalistisch georganiseerde economie. Vandaar ook de term 'basisinkomens-kapitalisme'.

45. Hiermee wordt overigens geen uitputtende beschrijving van het basisinkomens-kapitalisme gegeven: over de overige delen van de collectieve sector is in onderstaande schets bij voorbeeld niets gezegd; evenmin wordt ingegaan op de precieze aard van de eigendomsrechten op de productiemiddelen in deze economische orde.

46. Dit sluit aan op de uiteenzetting in het rapport, WRR (1985), aldaar, p. 57.

47. Onze denkbeelden over het zelfvoorzieningsstelsel ontleen veel aan (nog ongepubliceerd) werk van Claus Offe. Omtrent de plaats van het reciprociteitsbeginsel in economische orden, zie S.C. Kolm, Introduction à la réciprocité générale, in: *Information sur les sciences sociales*, 22 (1983), p. 569-622.

48. Zelfvoorziening dient scherp te worden onderscheiden van arbeid en productie tegen betaling waarover belasting wordt geheven: belastingontduiking is uiteraard verboden, doch de huidige beperkingen op bij voorbeeld herstel- en verbouwingswerkzaamheden of studie, waaraan uitkeringsontvangers zijn onderworpen, zijn komen te vervallen.

49. Hierbij kan worden gedacht aan terbeschikkingstelling van ruimten en gereedschap voor stelsels van georganiseerde wederdiensten in wijken. Ook het zogenaamde congregatiemodel in A. de Swaan, *Halverwege de heilstaat*, Amsterdam 1982, past in dit beeld.

50. Zie C. Offe: Die Utopie der Null-Option, Beitrag zur Tagung 'Moderne oder Post-Moderne? Zur Theorie des gegenwärtigen Zeitalters', Hannover, 24-29 okt. 1985, p. 32.

51. Zie M. Krätke, Ist das Grundeinkommen für jedermann Weg zur Reform der sozialen Sicherung? (ongepubliceerd manuscript, Amsterdam 1985), par. 3.5 en 3.6.

52. Zie ook WRR (1985), aldaar, p. 131-132, over de problematiek bij de bepaling van sociale minimumnormen.

53. Krätke, aldaar, p. 11.

54. Hiermee is niet gezegd dat een volledig basisinkomen *als zodanig* economisch onrealiseerbaar is, doch dat er sprake kan zijn van onrealiseerbare politieke normeringen van het individuele sociaal minimum.

55. De uiteenzetting in de voorgaande alinea suggereert dat een optimaal niveau van het basisinkomen denkbaar is, waarbij het behoefte- en prestatiebeginsel zodanig op elkaar zijn afgestemd, dat het basisinkomen (a) duurzaam realiseerbaar is, (b) overeenstemt met een democratisch bepaalde

minimumnorm en (c) vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in evenwicht brengt. De moeilijkheden die bij de realisering van zo'n optimum kunnen optreden vormen het in de tekst bedoelde 'fundamentele sturingsprobleem'.

56. Op deze mogelijkheid wordt gewezen door K. Raes, Variaties op een thema: een politieke kritiek op de loskoppeling, *Komma*, 3 (1985), april; themanummer 'Naar een scheiding van arbeid en inkomen?'.

57. K. Adelmund, Basisinkomen zet vrouw vast in huishouding, in M. Schmidt en K. Bastianen (red.), *In het zweet uws aanschijns* ..., discussie over veranderend arbeidsbestel en gegarandeerd basisinkomen, Amsterdam 1981 (uitgave van artikelen op de Open Forum-pagina van de Volkskrant). Else de Wit, Basisinkomen ter discussie, *Socialisties Perspectief*, 1983, no. 17, p. 27-42. Zie ook B. van Ojik, Socialisme en democratie, aldaar, p. 25.

58. Zie K. Maanders, De vrouwenbeweging moet strijden tegen baandenken en het arbeidsethos, *Vorming*, 1984, no. 9/10, p. 13-23, i.h.b. p. 22. Over de strategische rol van

vrouwen in de maatschappelijke dienstverlening, zie: L. Balbo, Het dienstverlenende werk van vrouwen en de kapitalistische staat, in Tegenspraken, dilemma's en impasses van de verzorgingsstaat, no. 5, *Arbeid en Inkomen*, SOMSO Folia 18, Amsterdam 1986.

59. Voor een historische beschouwing over deze drie waarden in verband met de ontwikkeling van verzorgingsstaten, zie: J. Hecló, Toward a new welfare state, in: P. Flora en A.J. Heidenheimer (red.), *The development of welfare states in Europe and America*, New Brunswick/Londen 1981, p. 383-406.

60. Bij een dermate veeleisende invulling van 'gelijke kansen' kan worden gesteld dat liberalisme en sociaal-democratie verenigbaar worden (zie E. Voogd, aldaar) en zelfs een kapitalistische weg naar het communisme (in de zin van Marx) tot de theoretische mogelijkheden gaat behoren; zie: R.J. van der Veen en Ph. van Parijs, A capitalist road to communism, in: *Theory and society*, 15 (1986), te verschijnen.